

madan caymak olduğunu anlatmaya çalıştıysa da Hurkûs fikrinden vazgeçmedi.

Ebû Mûsâ el-Eş'arî Hz. Ali tarafından Dûmetülcend'e gönderildiği sırada Abdullah b. Vehb er-Râsibî'nin evinde toplanan Hâricîler Kûfe'den ayrılmaya karar verdiler. Hurkûs bu toplantıda dünyaya meyledilmemesi ve zulme karşı çıkılması konusunda bir hutbe irat etti. Daha sonra söz konusu grup içlerinden Zeyd b. Hısn et-Tâî'yi emirliğe aday gösterdi. Zeyd bunu kabul etmeyince Hurkûs'a teklifte bulundular, o da kabul etmedi (a.g.e., VII, 285). Hurkûs, Hâricîler'in Nehrevan'da Hz. Ali'ye karşı giriştikleri savaşa yaya askerî birliklerin kumandanı olarak katıldı ve Abdullah b. Vehb er-Râsibî ile birlikte öldürüldü (38/658).

Huneyn veya Hayber Gazvesi ganimetlerini dağıttığı sırada Hz. Peygamber'i âdil davranmamakla itham eden ve Hâricîler'in ilki sayılan Zülhuveysıra et-Temîmî ile Hurkûs b. Zühreyn'in aynı kişi olduğu konusunda bazı rivayetler bulunmaktadır (Demîrî, I, 330; İbn Hacer, I, 320). Diğer taraftan pazılarından birinde kadın memesi gibi sarkan bir et parçası bulunduğu için Züssüdeyye diye anılan, Nehrevan'da Hâricîler'le birlikte öldürüleceği Hz. Ali'ye daha önce Resûl-i Ekrem tarafından haber verildiği belirtilen, Ali'nin de savaşta ölenleri incelerken koltuğundaki işaretten kendisini teşhis ettiği söylenen kişinin Hurkûs'la aynı şahıs olduğu konusunda da bazı bilgiler nakledilmektedir (Bağdâdî, s. 76, 80-81; Şehristânî, I, 115). Ganimetleri taksim ederken Hz. Peygamber'e itiraz eden kişinin adı kaynaklarda Abdullah b. Zülhuveysıra, İbn Zülhuveysıra, Zülhuveysıra yahut "bir kişi" şeklinde geçmekte (Müsned, I, 380, 411; II, 219; III, 56, 65; Buhârî, "Edeb", 95, "Menâkıb", 25, "İstîtabetü'l-mürteddîn", 7; Müslim, "Zekât", 140-142, 148), bu rivayetlerde Hâricîler'in bazı özelliklerine temas edildikten sonra önderlerinin pazılarından birinde et parçası bulunan siyah bir kişi olduğu ifade edilmektedir. Bu kişiyle ilgili rivayetlerde Nehrevan'da öldürülen ve Resûl-i Ekrem'in belirttiği özellikleri taşıyan şahsı gördüğünü söyleyen Ebû Saîd el-Hudrî isim belirtmemiştir (Müslim, "Zekât", 143). Heysem b. Adî'nin nakline göre Nehrevan'da öldürülen Züssüdeyye, Be'ile kabilesinin Urene koluna mensup simsiyah ve asker içinde kötü kokan bir kişiydi (İbn Kesîr, VII, 290). Bu hususlar dikkate alındığında Benî Temîm kabilesinden Zülhuveysıra ile Be'ile kabilesinin Urene koluna mensup Züssüdeyye'nin ay-

nı kişi olmadığı, Hurkûs b. Zühreyn'in ise her ikisiyle de alakası bulunmadığı ortaya çıkmaktadır.

Hurkûs b. Zühreyn müstesna Hudeybiye'ye katılan herkesin cennete gireceğine dair rivayetle (İbn Hacer, I, 320) bazı Hâricî kaynaklarında yer alan ve Hurkûs'un cennete müjdelenenlerden olduğunu belirten rivayet (Şemmâhî, s. 49) siyasi görüşleri farklı zümrelerce uydurulmuş olmalıdır. Zira Hâricîler'in muhaliflerince nakledilen ilk rivayet sahih hadis kitaplarında yer almamaktadır. Bu konuda rivayet edilen hadis, hiçbir kimseyi istisna etmeden Hudeybiye'ye iştirak eden herkesin cennete gireceğini haber vermektedir (Müttakî el-Hindî, I, 102; XII, 40). Hâricîler tarafından nakledilen ikinci rivayette de sahih hadis kitaplarında rastlanmamaktadır. Esasen Hurkûs b. Zühreyn'in sahâbî olmadığına işaret edenler de vardır. İbn Abdülberr'in *el-İstî'âb*'ında Hurkûs b. Zühreyn'e yer vermemesi de dikkat çekicidir. Onun sahâbî olduğunu belirten kaynaklar Taberî'nin bir rivayetine dayanmaktadır (Târîh, IV, 76).

Hâricî fırkalarından Sufriyye'nin Hurkûs b. Zühreyn'in tesirinde kaldığı kabul edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, I, 380, 411; II, 219; III, 56, 65; Buhârî, "Edeb", 95, "Menâkıb", 25, "İstîtabetü'l-mürteddîn", 7; Müslim, "Zekât", 140-142, 143, 148; İbn Hişâm, *es-Sîre*, IV, 497; İbn Sa'd, *et-Taba-kât*, III, 33; IV, 230; Dîneverî, *el-Ahâbârü't-tuvâl*, s. 204-210; Müberrid, *el-Kâmil* (nşr. M. Ahmed ed-Dâli), Beyrut 1406/1986, III, 1108-1109, 1190; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), IV, 76-79, 83-84, 349, 471-472, 489, 496; V, 72, 74-76, 85, 87; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), III, 417-418; Bağdâdî, *el-Farâk* (Abdülhamîd), s. 76, 80-81, 91, 349; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 115; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 158, 218-219, 233, 238, 334, 337, 345-346; a.mlf., *Üsdü'l-gâbe* (Bennâ), I, 474; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 285; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 83, 174, 237, 239, 284-285, 288, 290; Demîrî, *Hayâtü'l-hayevân*, I, 330-332; İbn Hacer, *el-İşâbe*, I, 320, 484-485; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer*, Kahire 1301, s. 49; Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-ummâl*, I, 102; XII, 40; L. Vecchia Vaglieri, "Hurkûs b. Zuhayr al-Sa'dî", *EF* (İng.), III, 582-583.



MUSTAFA ÖZ

HURMA (خروما)

Türkçe'ye Farsça'dan geçen hurma kelimesi değişik lehçelerde hürme ve kurma şeklinde de telaffuz edilir (Ercilasun, I, 350-351). Hurma ile ilgili kelime ve tabirler bakımından en zengin dil Arapça'dır

(İbn Sîde, X, 102-138) ve bu vokabüler içinde en fazla ağacı için nahl, meyvesi için temrin kullanıldığı görülür. Temr İbrânice'de tamar şeklindedir. Eski Ahid'de yer adı olarak geçen baal-tamar da (Hâkimler, 20/33) "hurma sahibi" anlamına gelir (bk. BA'L); taşla işlenmiş hurma ağacı figürüne de timorah veya timmôrah denir. Katar'dan Küveyt'e kadar Basra körfezinin Arap yarımadası kıyıları ile Bahreyn ve Feyleke adalarını kapsayan ve tarihte Dilmun adıyla bilinen bölge eskiden beri hurmalıklarıyla meşhurdur; hatta bir görüşe göre hurmanın anavatanı burasıdır. Hurma, Mezopotamya ve Arap yarımadası ile Akdeniz'in güney ve doğu sahillerinde bulunan ülkelerin kültürlerinde daima önemli bir yer işgal etmiştir. Bu sebeple Sumer, Akkad, Asur, Mısır ve eski Arap metinlerinde adına, görsel sanat eserlerinde de ağacının tasvirine çok sık rastlanır. Hammurabi kanunlarında (md. 66), gümüş olarak alınan ve ödenmeyen borcun eş değerdeki he-nüz hasadı yapılmamış hurma ile karşılanabileceği belirtilir (Tosun – Yalvaç, *Sumer, Assur, Babil Kanunları*, s. 114-115, 192). Mezopotamya'da günümüze ulaşan mermer vazolar ve çanak çömlekler üzerinde, sihirli şeyler arasında sayıldığı bilinen hurma dalı çizim ve kabartmaları yer alır (Goff, s. 6, 32, 70, 93, 127, 142, 185). Dinî merasimlerde giyilen kırmızı elbiselerin beline bir hurma dalı bağlanması âdetti (a.g.e., s. 178). Milâttan önce XXII. yüzyıla tarihlenen bir insan figürünün omuzunda hurma dalı taşıdığı görülür (Parrot, s. 232). Güç, fetih, zafer, barış, inanç ve bereket sembolü olarak kabul edilen ve bundan dolayı Mezopotamya saray ve mâbedlerinin giriş ve duvarlarında sıkça rastlanan hurma ağacı kabartmaları, Ahd-i Atîk'te verilen bilgilere göre Hz. Süleyman'ın sarayında da bulunuyordu (I. Krallar, 6/29, 32, 35; 7/36; II. Tarihler, 3/5; Hezekiel, 40/16, 22, 34, 37; 41/18, 19, 25, 26). Hurma ağacı motifine çok fazla yer veren eski Mısır sanatında da bazı âyin sahnelerinde merasime katılanların ellerinde hurma dalı taşıdıklarının görülmesi, diğer kültürlerde olduğu gibi burada da hurma dalının kutsal sayıldığı kanaatini uyandırmaktadır. Kuzey Suriye'deki Geç Hitit eserlerinde rastlanan hurma ağacı motifi, taşıdığı sembolik değerlerden dolayı Makabi (Machabée) dönemi İsrail sikkeleri başta olmak üzere tarihî para ve mühürlerde de kullanılmıştır. Hurma yahudi ve hristiyan kültürleri açısından çok önemlidir. Eski Ahid'de Eri-

ha'dan "hurmalar diyarı" olarak söz edilir (Tesniye, 34/3; II. Tarihler, 28/15). Rivayette göre Eriha ovasında 100 stad (18 km.) uzunluğunda bir alan hurma ve meyve ağaçlarıyla kaplıydı. Eski Ahid'de Süleyman Mâbedi anlatılırken duvar kabartmalarındaki hurma ağaçlarından sıkça bahsedilir. Yahudi bayram merasim ve şenliklerinde elde tutulacak ağaç dalları arasında hurma dalı da sayılır; hatta bu yahudi şeriatının bir emridir (Levililer, 23/40; Nehemya, 8/15). Yeni Ahid'de Hz. İsa'yı Kudüs'te karşılayanların ellerinde de hurma dalları bulunduğu söylenmektedir (Yuhanna, 12/13). Eski Ahid'in Mezmurlar bölümünde sâlih adamın hurma ağacı gibi biteceğinden söz edilir (92/12). Neşîdeler Neşîdesi'nde ise sevgilinin bo-yu hurma ağacına benzetilir (7/7). Câhiliye dönemi aşk edebiyatında, özellikle İmrüülkays'ın şiirlerinde de hurmayla ilgili daha ayrıntılı teşbihlere rastlanır (İmrüülkays v.dğr., s. 23-24; Hatîb et-Tebrîzî, s. 44-46). Hristiyan kültüründe daha çok soyadı olarak kullanılan "palmer" ismi, "Kudüs'ten dönerken hurma dalı getiren hacı" anlamına gelmektedir. Kilise resimlerinde hurma ağacı, Ravenna Kilisesi duvar mozaiklerinde görüldüğü gibi sembolize ettiği değerlerle ve Hz. İsa'nın yaşadığı bölgeyle ilgilidir. Bazı hristiyan azizlerinin mezarlarında lahte işlenmiş hurma dalı veya ağacı görülmekte ve bunun şehidlik ve saflık simgesi olduğu sanılmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'de yirmi üç yerde "hurma ağacı" (nahl, nahle, lîne), "hurma bahçesi" (cennetün / cennâtün min nahîl), "hurma" (nahîl, semerâtü'n-nahl, rutab), "hurma kütüğü" (a'câzü'nahl), "hurma dalı" (urcün) ve "hurma lifi" (mesed) şekillerinde hurmanın bahsi geçmektedir. Çeşitli vesilelerle hurma ağaçları, hurma bahçeleri ve hurma meyvesi herkesin mâlik olmayı arzuladığı, kaybetmeyi istemediği birer servet ve rızık niteliğiyle sayılmakta, bunların aynı kökten çıkmış çatallı, çatalsız şekilleri ve farklı özellikleri üzerinde akıl sahiplerinin düşünüp ibret alması gerektiği bildirilmekte (el-Bakara 2/266; er-Ra'd 13/4; Yâsîn 36/34), hurmadan yemenin yanında içecek yaparak da faydalandığı hatırlatılmakta (en-Nahl 16/67), ağacının güzelliği "birbirine girmiş, küme küme tomurcukları olan uzun boylu, salkımlı ağaçlar" şeklinde tanımlanmakta (eş-Şuarâ 26/148; Kâf 50/10; er-Rahmân 55/11), hurmanın Allah'ın hem dünyadaki hem de cennetteki nimetlerinin arasında yer aldığı (er-Rahmân 55/11, 68) belirtilmekte

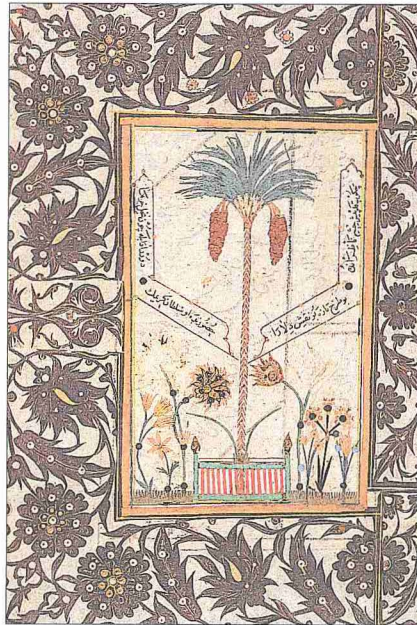
ve Âd kavminin helâki rüzgârla sökülmesi veya içi boşalmış hurma kütüklerinin düşüşüne benzetilmektedir (el-Kamer 54/20; el-Hâkka 69/7). Meryem kıssasında onun Hz. İsa'yı bir hurma ağacının altında dünyaya getirdiği, kendisine ağacı silkelemesinin ve üzerine dökülen taze hurmadan yemesinin vahyedildiği anlatılmaktadır (Meryem 19/23, 25). Bazı müfessirlere göre, Hz. Meryem'in rahatlaması ve Allah'ın yardımı konusunda endişe duymaması için, mevsim kış ve altına sığındığı hurma ağacı kuru olduğu halde kendisine bu ağaçtan taze hurma sunulmuştur (Beyzâvî, IV, 154). Zehebî, Hz. Meryem'e hurma sunulmasını onun en üstün gıda maddesi oluşuna bir işaret saymaktadır (et-Tıbbü'n-nebevî, s. 89).

Arabistan'ın başlıca bitkisini teşkil eden hurma hem ağacı hem meyvesiyle Hz. Peygamber'in ve ashabının hayatında önemli bir yer tutmuştur. Ağacın gövdesi Mescid-i Nebevî'nin ve hâne-i saâdet odalarının yapımında direk, yaprakları tavan örtüsü (Buhârî, "Şalât", 67; Müslim, "Şıyâm", 216) ve yapraksız dalları da (asb, çoğulu usûb) Kur'an-ı Kerim'in yazılışında malzeme olarak kullanılmıştır (Buhârî, "Tefsîr", 9/20). Resûl-i Ekrem gibi sahâbîlerin de çoğunun fakirliklerinden dolayı evlerindeki yaygılar hurma liflerinden do-

kunmuştu (Müslim, "Mesâcid", 267). Hurma lifi yataklar için dolgu maddesi olarak da kullanılmıştır. Resûlullah'ın yatağı da bu şekilde yapılmıştı (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, "lyf" md.). Bir gün Hz. Peygamber'e hurma ağacının tepe kısmındaki tomurcuklardan çıkan ve süte benzeyen hurma özü (cümâr) ikram edilmiş, o da bu vesileyle hurmanın değerini belirtmek için aralarında Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in de bulunduğu çevresindeki sahâbîlere hurmanın özellikleri itibariyle mümine benzeyen bir ağaç olduğunu söylemiştir (Buhârî, "İlim", 4, "Büyû", 94, "E'tîme", 42, "Edeb", 89; Müslim, "Münâfikîn", 63, 64). Yine kendisine bir tabak yaş hurma ikram edildiği bir gün, "güzel bir sözün kökü yerde, dalları gökte olan güzel bir ağaca benzediğini ve o ağacın rabbinin izniyle her zaman meyvesini verdiğini" ifade eden âyeti (İbrâhîm 14/25) okuduktan sonra söz konusu ağaçla hurmanın kastedildiğini söylediği belirtilmektedir (Tirmizî, "Tefsîrü'l-Kur'ân", 14/1). Hurmanın gıda değerine işaret eden Resûl-i Ekrem, içinde kuru hurma (temr) bulunan hâne halkının aç kalmayacağını (Müslim, "Eş-ribe", 152), bazı rivayetlerde de içinde kuru hurma bulunmayan ev halkının aç olduğunu (Müslim, "Eş-ribe", 153; Ebû Dâvûd, "E'tîme", 41) belirtmiştir. Hurmanın önemini dile getiren bu gibi hadislerin yanında çeşitli kitaplarda onun değeriyle ilgili güvenilmeyecek kadar zayıf bazı rivayetler de yer almıştır (meselâ bk. Ebû Yâ-lâ el-Mevsilî, I, 353; İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn*, III, 44-45; Aclûnî, I, 195-196; Elmalılı, III, 475; Elbânî, I, 282-284). En güvenilir kaynaklarda Hz. Peygamber ve ailesinin maddî imkânsızlık sebebiyle iki ay boyunca yalnız hurma ve su ile yaşadığı belirtilmiştir (Buhârî, "Hibe", I; Müslim, "Züh'd", 28). Bir günde iki öğün yemek yedikleri takdirde ise bunlardan birinin mutlaka hurma olduğu bilinmektedir (Buhârî, "Rikâk", 17). Resûl-i Ekrem'in taze hurmayı bazan karpuz (İbn Mâce, "E'tîme", 37; Ebû Dâvûd, "E'tîme", 44; Tirmizî, "E'tîme", 36) ve acurla (Buhârî, "E'tîme", 39, 45, 47, "Edeb", 89, "Tıb", 52, 56; Müslim, "Eş-ribe", 147) yediği görülmüştür. Hurma bahçeleriyle meşhur olan Hayber fethedildikten sonra müslümanların sofralarında hurma bollaşmış, bu sebeple Hz. Âişe, Resûlullah'ın insanların iki siyaha, hurma ve suya doyduktan sonra vefat ettiklerini söylediğini nakletmiştir (Aynî, XVII, 138).

Hurmanın birçok cinsi vardır; bunların en değerlisi, özellikle Medine'nin Necid

XVII. yüzyıla ait yazma bir eserde hurma ağacı tasvirinin bulunduğu bir sayfa (Mahmud Gaznevî, *Mecmûa-i Eş'âr*, İÜ Ktp., TY, nr. 5461, vr. 29^b)



yönündeki Âliye bölgesinde yetişen ve hadislerde çokça sözü edilen "acve"dir (Türkçe'de daha çok bu cinsin sandıklara basılarak kurutulmuş ezik haline "balçık hurma" denilmektedir). Hz. Peygamber, cennet meyvesi diye nitelendirdiği acvenin zehirlenmeye (Tirmizî, "Tıb", 22), bir başka rivayette sabahları aç karnına yenilen yedi adet acvenin o gün zehirlenmeye ve sihre (Buhârî, "Et'ime", 43, "Tıb", 52, 56; Müslim, "Eşribe", 155) karşı şifa olduğunu söylemiştir. Bazılarına göre bu türün zikredilen özelliği, onu Medine'ye Resûl-i Ekrem'in kendi elleriyle dikmiş olmasından veya hakkında bereket duası yapmasından kaynaklanmaktadır (Aynî, XVII, 182; Davudoğlu, IX, 371-372). Öte yandan oruçlunun hurma veya su ile iftar etmesi de sünnettir (Ebû Dâvûd, "Şavm", 21; Tirmizî, "Şavm", 10). Hz. Peygamber, bir defasında hastalanan Sa'd b. Ebû Vakkâs'ı hekim Hâris b. Kelede'ye göndermiş ve hekimden hurma ezmesi, süt ve yağı karıştırıp pişirerek bulamaç haline getirdikten sonra ona yedirmesini istemiştir (Ebû Dâvûd, "Tıb", 12). "Ferîka" denilen bu yemeğin özellikle lohusa kadınlara yedirilmesi âdeti (*Lisânü'l-Arab*, "frk" md.). Muhtevası itibarıyla diğer meyveler gibi böceklenmeyen ve kolayca bozulmayan hurmanın en iyi cinslerinden biri olan "bernî" de Resûl-i Ekrem tarafından övülmüştür (*Müsned*, III, 432).

Vahalarda yaşayan insanların hayatında deve ne kadar önemliyse hurma da o kadar önemlidir. Ahşabı kereste ve odun olarak kullanılan hurmanın "aydâne" denilen ve 20 metreye kadar uzayabilen cinsinden daha çok inşaat malzemesi olarak faydalanılmaktadır. Hurma kütüğünden "nakır" adı verilen bir tür fiç yapılır. Bu tür kaplar mayalaşmayı çabuklaştırdığı için Hz. Peygamber onlarda nebîz* hazırlanmasını yasaklamıştır (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, "nkr" md.). Hurma ağacının dallarından baston yapıldığı gibi lifinden hasır yaygı dokunur, sepet örülür; ayrıca bu madde yatak, yastık ve palan, havut gibi hayvan donanımları için dolgu maddesi olarak da kullanılır.

Birçok sahâbî tarafından rivayet edildiğine göre Resûl-i Ekrem'in Mescid-i Nebvî'de minber yapılmadan önce yaslanarak hutbe okuduğu "hannâne direği" denilen hurma kütüğü, minber konulup Hz. Peygamber kendisini terkedince gebe develerin iniltisine veya çocuk ağlamasına benzer bir ses çıkarmış ve Resûl-i Ekrem'in onu eliyle okşaması üzerine bu ses

kesilmiştir (Buhârî, "Cum'a", 26; "Menâkıb", 25).

Hz. Peygamber, hurmanın olgunlaşmış ağaç üzerindeki miktarı iyice belirginleşmeden önce pazarlanmasını (Buhârî, "Büyû", 85, 86; Müslim, "Büyû", 49-58) ve kuru hurmanın yaş hurma yerine satılmasını (Ebû Dâvûd, "Büyû", 18; Tirmizî, "Büyû", 14; Nesâî, "Büyû", 36) yasaklamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-Arab, "hys", "frk" md.leri; *Kâmus Tercümesi*, II, 226; Wensinck, *el-Mu'cem*, "hmy", "sfr", "lyf", "nkr" md.leri; Ahmed Bican Ercilasun v.dğr., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Ankara 1992, I-II, 350-351; *Müsned*, I, 203, 204; II, 12, 31, 61, 115, 123, 157; III, 432; VI, 179; Dârimî, "Et'ime", 24, 26; Buhârî, "Cum'a", 26, "Şalât", 67, "Menâkıb", 25, "Tefsîr", 9/20, "Hibe", 1, "İlim", 4, 5, 15, 50, "Büyû", 85-86, 94, "Et'ime", 39, 42, 43, 45, 47, "Edeb", 89, "Tıb", 52, 56, "Rikâk", 17; Müslim, "Şiyâm", 216, "Mesâcid", 267, "Zühd", 28, "Eşribe", 140, 147, 148, 152, 153, 155, 156, "Büyû", 49-58, "Münâfikîn", 63, 64; İbn Mâce, "Et'ime", 37, 38; Ebû Dâvûd, "Büyû", 18, "Şavm", 21, "Et'ime", 41, 44, "Cihâd", 85, "Tıb", 12; Tirmizî, "Büyû", 14, "Tıb", 22, "Edeb", 79, 89, "Şavm", 10, "Tefsîrü'l-Kur'ân", 14/1, "Et'ime", 17, 36, 37; Nesâî, "Büyû", 36; İmruülkays v.dğr., *Yedi Askı: el-Mu'allekatü's-seb'* (nşr. ve trc. Şerefeddin Yaltkaya), İstanbul 1985, s. 23-24; İbn Ebû Şeybe, *el-Muşannef* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1409/1989, V, 79; İbn Habîb es-Sülemî, *et-Tıbbü'n-nebevî* (nşr. M. Ali el-Bâr), Beyrut 1413/1993, s. 111-115; Belâzûrî, *Fütûh* (Fayda), s. 113-114; Ebû Ya'lâ el-Mevsilî, *Müsned* (nşr. Hüseyin Selîm Esed), Dimaşk 1410/1990, I, 353; İbn Hibbân, *Şahîhu İbn Hibbân* (nşr. Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1987, I, 231; a.mlf., *Kitâbü'l-Mecrûhin* (nşr. Mahmûd İbrâhîm Zâyed), Halep 1396, III, 44-45; İbn Sîde, *el-Muhasşas*, Kahire 1321, X, 102-138; Ferrâ el-Begavî, *Şerhu's-sünne* (nşr. Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1403/1983, XI, 330; Kazvînî, *'Acâibü'l-mahlûkât*, Beyrut, ts. (Dâru'l-Şarkî'l-Arabî), s. 236; Beyzâvî, *Envârü't-tenzil*, İstanbul 1319, IV, 154; Hatîb et-Tebrîzî,

Şerhu'l-kaşâ'idi'l-aşr, Beyrut 1985, s. 44-46; Zehebî, *et-Tıbbü'n-nebevî* (nşr. Ahmed Rifat el-Bedrâvî), Beyrut 1410/1990, s. 88-91; İbn Müflih el-Makdisî, *el-Âdâbü's-şer'iyye ve'l-minehu'l-mer'iyye*, Kahire, ts. (Müessesetü Kurtuba), III, 4-7, 225-227, 423-448; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî* (Hatîb), I, 77; IX, 438-439; Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, İstanbul 1308-11, I, 389; XVII, 138, 182; Süyûtî, *el-Menhecü's-sevî ve'l-menhelü'r-revî fi't-tıbbi'n-nebevî* (nşr. Hasan M. Makbûlî el-Ehdel), Beyrut 1406/1986, s. 347-348; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ'*, I, 195-196; B. L. Goff, *Symbols of Prehistoric Mesopotamia*, London 1963, s. 6, 32, 70, 93, 127, 142, 178, 185; F. Vigouroux, "Armées étrangères", *DB*, I/1, s. 987-990; a.mlf., "Darius", a.e., II/2, s. 1300; E. Beurlier, "Monnaie", a.e., IV/2, s. 1252; E. Levesque, "Palmer", a.e., IV/2, s. 2060-2070; Elmalılı, *Hak Dîni*, III, 475; A. Parrot, *Sumer*, München 1962, s. 15, 232, 279-280; v. Soden, *AHW*, I, 287, 292, 329; II, 589, 644, 1040, 1057; III, 1359; Mevrure Tosun - Kadriye Yalvaç, *Sumer, Assur, Babil Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, Ankara 1975, s. 114-115, 192, 237; a.mlf., *Sumer Dili ve Grameri*, Ankara 1981, I, 71; Elbânî, *Silsiletü'l-ehâdisi'z-za'ife ve'l-mevzu'â*, Beyrut 1398, I, 282-285; Ahmed Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim Tercüme ve Şerhi*, İstanbul 1983, IX, 371-372; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, s. 94; Kemâleddin Hasan el-Betânûnî, *Nebâtât fi ehâdisi'r-Resûl*, Devha 1407/1986, s. 50-57, 69-74; Mahmûd Nâzım en-Nesîmî, *et-Tıbbü'n-nebevî ve'l-ilmü'l-hadis*, Beyrut 1407/1987, III, 292-297; S. N. Kramer, *Tarih Sumer'de Başlar* (trc. Muazzez İlmiye Çığ), Ankara 1990, s. 232, 272, 273; Veli Sevin, *Yeni Assur Sanatı: I Mimarlık*, Ankara 1991, s. 148-149; Hassân Şemsî Başâ, *el-Esvedânü't-temr ve'l-mâ beyne'l-Kur'ân ve's-sünne ve't-tıbbi'l-hadis*, Cidde 1412/1992, s. 15-86; Edib Ömer el-Husarî, *en-Nahîl fi 'ahdi'n-Nebî*, Beyrut 1414/1994; Ali Rıza Karabulut, *Tıbb-ı Nebvî Ansiklopedisi*, Ankara 1994, I, 323-327; I. Shaw - P. Nicholson, *British Museum Dictionary of Ancient Egypt*, Kahire 1996, bk. İndeks; V. H. W. Dowson, "The Date and the Arab", *JRAS*, sy. 1-2 (1949), s. 34-41; E. Porada, "Cylinder Seals", *Elr.*, VI, 500-501; Hüşang A'lâm, "Date Palm", a.e., VII, 117-124.



NEBİ BOZKURT



Hurma ağaçları